

Українська катастрофа: українці та українська мова в Росії у дзеркалі переписів населення 1989–2021 рр.*

Ця стаття складається з умовних двох частин.

У першій частині наводяться дані про українців, які зафіксовано Всеросійським переписом населення 2021 р. у порівнянні з попередніми переписами (2010, 2002, місцями 1989). Ця частина може бути складною для сприйняття читачем через великий обсяг даних, тому її прочитання потребує особливої концентрації.

У другій частині містяться як аналітичні матеріали про українців Росії, які є більш простими для сприйняття, бо текстова інформація переважає, так і матеріали з інших джерел інформації.

Примітка:

/ Тут і далі один значок «зірочка» (*) означає, що дані наведені без урахування території анексованого Кримського п-ва (для дотримання територіального принципу порівняння результатів перепису 2021 р. з результатами минулих переписів), тобто в міжнародно визнаних кордонах Росії; два значки «зірочка» (**) означають, що дані також включають результати по анексованому Кримському п-ву через неможливість їх виключення з загального масиву даних (наприклад, коли за тим чи іншим показником відсутні дані за регіонами, і відповідно дані по Криму неможливо виключити).*

I.

Українці в структурі населення Росії

За офіційними даними Всеросійського перепису населення 2021 р. [9], українцями себе назвали 0,60 % від тих, хто в ній взяв участь (884 007 осіб; у міжнародно-визнаних кордонах Росії – 712 847 осіб) – це восьма за чисельністю етнічна група після росіян (71,7 %), татар (3,2 %), чеченців, башкир, чувашів, аварців та вірмен. Тим часом, за результатами переписів 2010 р. [8] і раніше [7, 19] українці були третьою за чисельністю етнічною групою Росії. Інакше як катастрофічною динаміку чисельності українського населення Росії назвати не можна, хоч і існує думка про те, що таке скорочення є закономірним процесом після розпаду СРСР, кризових явищ в самій Росії та інших чинників. Розглянемо деякі показники української діаспори Росії у динаміці (табл. 1).

* Ця стаття є перекладом і доробкою статті Зав'ялов А. В. Украинская катастрофа: украинцы и украинский язык в России в зеркале переписей населения 1989–2021 гг. // Социальная консолидация и социальное воспроизводство современного российского общества: ресурсы, проблемы и перспективы : материалы IX международной научно-практической конференции / ФГБОУ ВО «ИГУ»; под общ. ред. О. А. Полюшкевич. Иркутск: Изд-во ИГУ, 2023. С. 78–98.

Українці Росії за статтю та типом поселення (2002–2021 рр.)

Перепис	2002		2010		2021*	
Усього	2 942 961 (2,03%)		1 927 988 (1,35 %)		712 847 (0,60 %)	
Стать	чоловіків	жінок	чоловіків	жінок	чоловіків	жінок
- за статтю	1 410 164 (47,92 %)	1 532 797 (52,02 %)	887 737 (46,05 %)	1 040 251 (53,95 %)	323 440 (45,37 %)	389 407 (54,63 %)
Міське	2 251 198 (76,5 %)		1 475 951 (76,6 %)		551 033 (77,3 %)	
- за статтю	1 088 279	1 162 919	682 850	793 101	250 128	300 505
Сільське	691 763 (23,5 %)		452 037 (23,4 %)		161 814 (22,7 %)	
- за статтю	321 885	369 878	204 887	247 150	72 732	88 901

Як видно з представлених у таблиці даних, у період із 2002 по 2021 рр. чисельність українського населення Росії впала на 75,78 %, тобто на 3/4, а в динаміці з 1989 по 2021 рр. на 83,66 % [33], що наочно показано у табл. 2 та рис. 1. Крім того, українська діаспора у Росії характеризується високим ступенем урбанізованості.

Таблиця 2

Чисельність, питома вага та статевий склад українського населення Росії, 1926–2021 рр.

Рік	Чис-ть, осіб	Пит. вага, %	Жінки, осіб	Частка, %	Чоловіки, осіб	Частка, %
1926 ¹	6 870 976	7,41	3 530 483	51,38	3 340 493	48,62
1939	3 205 061	3,07	1 441 578	44,98	1 763 483	55,02
1959	3 359 083	2,86	1 645 875	48,98	1 713 208	51,02
1970	3 345 885	2,57	1 577 780	47,16	1 768 105	52,84
1979	3 657 647	2,66	1 770 032	48,39	1 887 615	51,61
1989	4 362 872	2,97	2 438 554	55,89	2 194 318	44,11
2002	2 942 961	2,03	1 532 797	52,08	1 410 164	47,92
2010	1 927 988	1,35	1 040 251	53,95	887 737	46,05
2021*	712 847	0,60	389 407	54,63	323 440	45,37

Варто відзначити, що перепис 2021 р. став першим в історії Росії переписом, де можна було задекларувати не одну етнічну ідентичність, а декілька (як, наприклад, у Канаді), що може бути актуальним для нащадків з етнічно змішаних родин. Проте лише 10 877 осіб указали українську ідентичність разом з іншою. Такий низький відсоток вказування другої

¹ Без урахування Казакської АРСР, Кара-Киргизької АО та Кримської області.

етнічної ідентичності респондентами свідчить здебільшого про непоінформованість населення про таку можливість. Проте можуть бути й інші причини, наприклад, для людини з українським (або будь-яким іншим) корінням, але що записує себе росіянином (або представником іншого етносу), невказування своєї другої (української чи іншої) ідентичності може свідчити також про побоювання стигматизації, небажання записувати себе в т.ч. представником етнічних меншин, незважаючи на наявність такої самоідентифікації (що особливо актуально серед нащадків змішаних сімей, особливо українсько-російських та білорусько-російських, що, до речі, наочно видно за статистикою етнічно змішаних пар, представленою далі). [4]

Щодо різниці у числі українців та уродженців України, то динаміка останніх трохи більше 30 років наступна:

- у 2021* р. у Росії було зафіксовано 1 484 831 уродженця України (1,03 % від населення Росії; на 771 984 більше, ніж самих українців);
- у 2010 р. у Росії було зафіксовано 2 942 018 уродженців України (2,06 % від населення Росії; на 1 014 030 більше, ніж самих українців);
- у 2002 – 3 559 975 (2,45 %, на 617 014 більше, ніж самих українців);
- у 1989 – 4 595 811 (3,13 %, на 232 939 більше, ніж самих українців).

Таким чином, спостерігаються як високі темпи асиміляції, що мають тенденцію до прискорення (бо кількість українців знижується набагато швидше, ніж кількість уродженців України) так і збільшення частки уродженців України – росіян, які переселилися до Росії з України. Однак незначне уповільнення скорочення кількості уродженців України порівняно зі скороченням кількості українців пов'язане, мабуть, із значним притоком переселенців з Донецької та Луганської областей України в 2014–2021 рр., які як бігли від війни, розв'язаної Росією, так і були примушені до переселення. Вони в даних перепису населення 2021 р. фігурують як уродженці України (див. рис. 1).

Українці живуть у Росії протягом століть. Їх чисельність і питома вага на території сучасної Росії істотно відрізняється від регіону до регіону. Українці компактно проживають у прикордонних з Україною районах, де вони є автохтонним (корінним) населенням, а також у т.зв. «клинах». Українці протягом тривалого часу формували свої поселенські колонії («клин») ще до революції 1917 р., які пізніше стали місцями їхнього традиційного проживання. Проте слід зазначити, що сьогодні від них залишилися лише деякі сліди. Так, на Далекому Сході групи українських поселень склали т.зв. Зелений клин (сучасні Амурська область, Приморський і Хабаровський краї), в Сибіру – Сірий клин (сучасні Омська, Новосибірська області, Алтайський край, а також північні регіони Казахстану), в Поволжі – Жовтий клин (Оренбурзька, Саратовська, Волгоградська, Ульяновська, Пензенська області,

Башкортостан, а також західні регіони Казахстану), на Кубані – Малиновий клин (Краснодарський і Ставропольський краї, Ростовська область, Адигея, Карачаєво-Черкесія, Кабардино-Балкарія). Важливою характеристикою процесів, що відбуваються в цих регіонах, є ще швидша асиміляція українського населення і втрата ним української мови через те, що українці в тих краях живуть вже біля півтора століття.

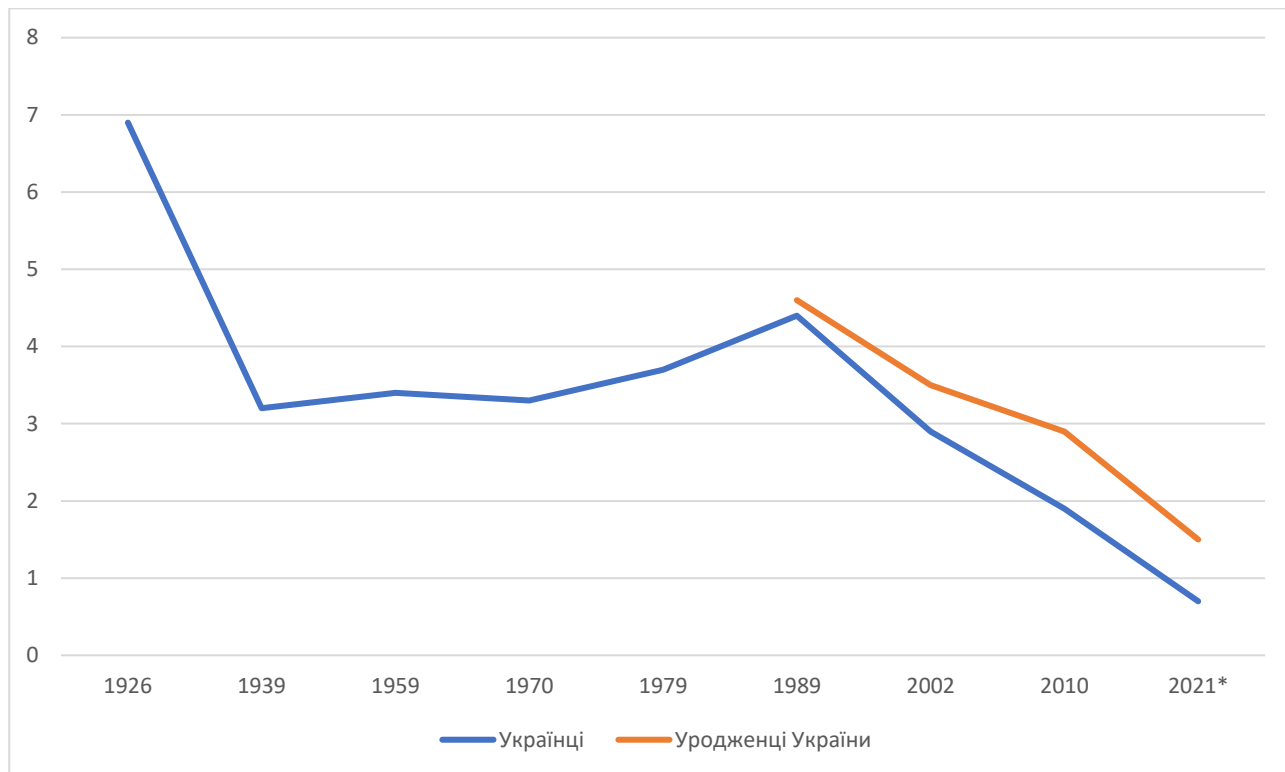

Рис. 1. Динаміка чисельності українців Росії (1926–2021) та уродженців України в Росії (1989–2021), млн. осіб

Так виглядає динаміка чисельності та питомої ваги українського населення Росії у розрізі топ-10 регіонів-2021 порівняно з даними за 1989–2010 роки. (табл. 3, 4).

Таблиця 3

Суб'єкти Російської Федерації з найбільшою чисельністю українського населення у 2021 р. порівняно з 1989–2010 рр., тис. осіб

Суб'єкти РФ	2021*	2010	2002	1989
Москва	59	154	254	253
Московська область	54	119	148	185
Ханти-Мансійський АО	42	91	123	148
Санкт-Петербург	29	64	87	151
Краснодарський край	29	83	132	182
Ростовська область	26	77	118	179
Ямало-Ненецький АО	18	49	66	85
Омська область	18	51	78	105

Челябінська область	17	50	77	110
Оренбурзька область	17	50	77	102

Як видно з вищенаведених даних, чисельність українців неухильно знижується приблизно в 1,5–3 рази від перепису до перепису. Найменше українців у Росії живе в Інгушетії – 34 особи, Тиві – 107 осіб, Чечні – 154 особи.

Схожа картина спостерігається й у регіонах із найбільшою питомою вагою українців у етнічній структурі населення в розрізі топ-10 регіонів-2021 порівняно з даними за 1989–2010 роки (табл. 4).

Таблиця 4

Суб'єкти Російської Федерації з найбільшою часткою українського населення у 2021 р.
порівняно з 1989–2010 рр., %

Суб'єкти РФ	2021*	2010	2002	1989
Ямало-Ненецький АО	3,57	9,37	13,03	17,18
Чукотський АО	3,21	5,68	9,22	16,84
Магаданська область	2,48	6,28	9,89	14,85
Ханти-Мансійський АО	2,43	5,96	8,60	11,57
Мурманська область	2,00	4,31	6,37	9,02
Комі	1,50	4,00	6,10	8,33
Камчатський край	1,33	3,57	5,82	9,11
Калінінградська область	1,22	3,48	4,94	7,20
Ненецький АО	1,19	2,34	3,16	6,91
Карелія	1,05	1,97	2,69	3,57

Найменша частка українців у структурі населення суб'єктів РФ спостерігається в Інгушетії – 0,01 %, Чечні – 0,01 %, Тиві – 0,03 %.

На момент публікації статті дані про етнічний склад муніципалітетів суб'єктів федерації ще не були опубліковані, тому звернемо увагу на дані переписів 2010 та 1989 років. Найбільша питома вага українців у структурі населення муніципалітетів (>20 %) у 2010 р. була в Ольховатському районі Воронежської області (32 %), Павлоградському (24,7 %) та Одеському (21,4 %) районах Омської області. Але у 1989 р. частка українського населення (>25 %) у районах регіонів була такою: Ольховатський (75,9 %), Россошанський (65,1 %), Подгоренський (53,3 %) райони, Россошанська міськрада (34,3 %) Воронежської області, Рівненський район Белгородської області (74,6 %), Павлоградський (42,4 %), Полтавський (31,2 %) та Одеський (29,3 %) райони Омської області, Родинський (29,6 %) та Бурлинський (25,1 %) райони Алтайського краю, Самойлівський район Саратовської області (27,6 %),

Шмідтовський район Чукотського АО (25,5 %). [17] На сьогоднішній день у більшості цих районів частка українців впала нижче 20 %.

Володіння українською мовою в Росії

Розглянемо далі динаміку володіння українською мовою. Нижче представлено динаміку володіння українською мовою в Росії у розрізі етнічних груп за даними переписів 2002–2021 рр., у т.ч. як рідною (табл. 5).

Таблиця 5

Володіння українською мовою в Росії за даними переписів населення 2002–2021 рр., осіб

Показники	2021**	2010	2002
Володіє українською всього	627 106 ²	1 129 838	1 815 210
--- % від населення Росії	0,30 %	0,79 %	1,25 %
-- в т.ч. рідна українська	294 952	499 466	н/д
- з них українців	277 014	669 246	1 267 207
--- % від числа тих, хто володіє	44,17 %	59,23 %	69,8 %
--- % від числа українців Росії	31,34 %	34,71 %	43,1%
-- в т.ч. рідна українська	254 528	466 548	н/д
- з них росіян	307 122	412 668	483 715
--- % від числа тих, хто володіє	48,97 %	36,5%	26,5 %
-- в т.ч. рідна українська	27 338	23 714	н/д
- з них білорусів	3 031	7 540	14 412
-- в т.ч. рідна українська	137	309	н/д
- з них євреїв	1 539	5 225	н/д
-- в т.ч. рідна українська	193	283	н/д
- з них молдаван	1 089	3 556	н/д
-- в т.ч. рідна українська	119	334	н/д
- з них татар	1 953	3 446	4 809
-- в т.ч. рідна українська	101	120	н/д
- з них вірмен	1 020	1 773	2 365
-- в т.ч. рідна українська	27	71	н/д
- з них греків	671	1 125	н/д
-- в т.ч. рідна українська	51	74	н/д
- з них німців	502	956	2 066
-- в т.ч. рідна українська	51	85	н/д

² Без Криму – 427 086 осіб.

- з них чувашів	353	730	1 148
-- в т.ч. рідна українська	11	45	н/д

За 10 років міжпереписного періоду (2010–2021 рр.) кількість тих, хто володіє українською, скоротилася майже в 3 рази, у той час як за 2002–2010 роки – на третину. Подані у таблиці дані також свідчать про високі темпи асиміляції українців. Це видно по різниці серед українців та росіян, які володіють українською мовою. Якщо до перепису 2010 р. включно кількість українців, які володіють українською, переважала над рештою етнічних груп, то перепис 2021 р. показав, що росіян, які володіють українською, виявилось раптом більше, ніж самих українців, що є найяскравішим підтвердженням зсуву/зламу ідентичності).

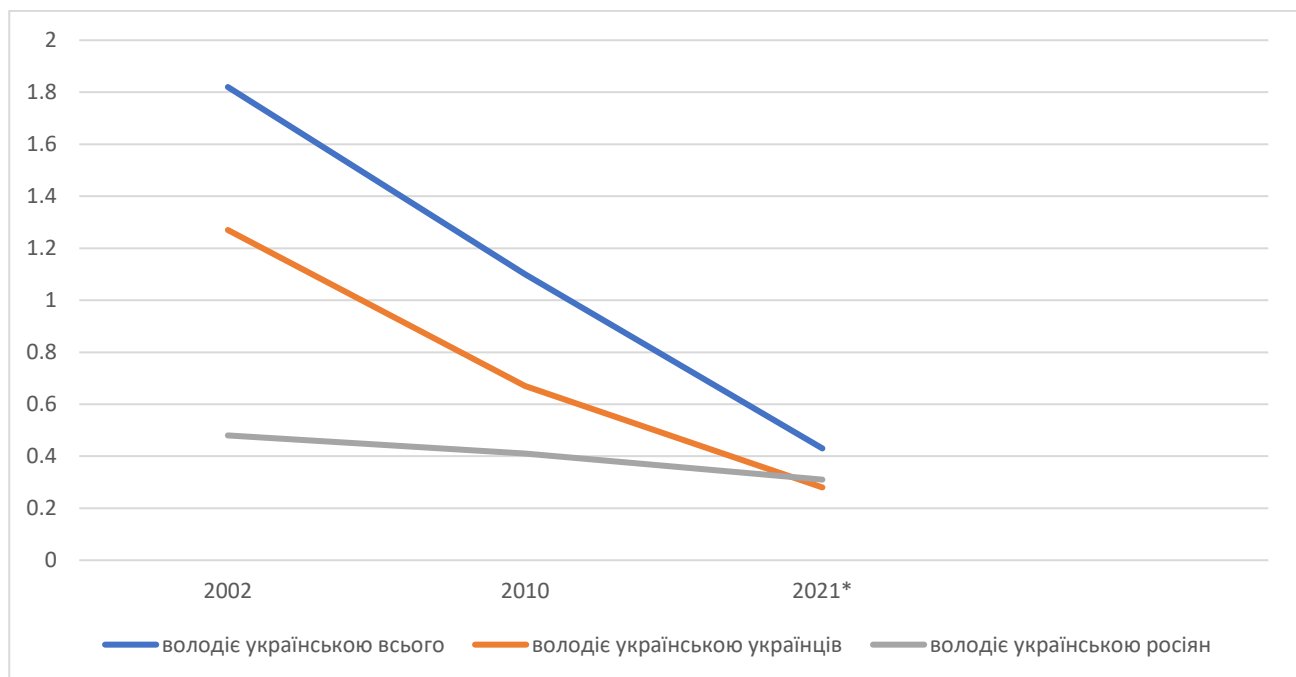

Рис. 2. Динаміка кількості тих, хто володіє українською мовою в Росії в 2002–2021 рр., млн. осіб

Наведений вище графік наочно демонструє стрімке зниження кількості осіб, які володіють українською мовою в Росії – за 20 років більш ніж у 4 рази.

Негативна динаміка спостерігається і в розрізі суб'єктів федерації. Розглянемо першу п'ятірку суб'єктів за кількістю тих, хто володіє українською мовою, та їхньою часткою у структурі населення суб'єкту без прив'язки до етнічних груп (табл. 6).

Таблиця 6

Суб'єкти РФ за найбільшою кількістю (осіб) і найбільшою часткою (%) тих, хто володіє українською мовою

Найбільша кількість тих, хто володіє українською мовою, серед суб'єктів РФ, осіб			Найбільша частка тих, хто володіє українською мовою, від населення суб'єкту, %		
Суб'єкти РФ	2021*	2010	Суб'єкти РФ	2021*	2010
Москва	41 955	106 033	Ямало-Ненецький АО	1,83	5,72

Московська область	33 905	82 386	Чукотський АО	1,80	4,56
Санкт-Петербург	21 844	49 667	Магаданська область	1,38	4,23
Ростовська область	19 081	44 806	Ханти-Мансійський АО	1,11	3,70
Краснодарський край	19 051	46 901	Комі	0,91	2,59

Найменша кількість тих, хто володіє українською в Росії, проживає в Інгушетії – 25 осіб, Тиві – 91 особа, Чечні – 188 осіб. Найменша частка тих, хто володіє українською, від населення суб'єкту спостерігається там же і коливається в діапазоні 0,00–0,03 %.

Також цікава динаміка частки тих, хто володіє українською мовою серед українського населення окремих суб'єктів РФ. Нижче представлені дані щодо регіонів, де найбільша/найменша кількість українців володіла українською мовою за даними перепису 2010 р. (дані перепису 2021 р. на момент публікації статті не містили такої інформації). Найбільша частка тих, хто володів українською мовою серед українського населення регіону в 2010 р., спостерігалася в: Дагестані – 59,10 % українців регіону володіло українською мовою, Владимирській області – 57,15 %, Мурманській області – 49,47 %, Вологодській області – 49,04 %. У середньому 35–40 % українського населення суб'єктів Росії володіли українською мовою. Найменша ж частка українців, що володіли українською серед українського населення суб'єкту, спостерігалася в традиційних регіонах розселення українців (у регіонах, в яких український масив сформувався наприкінці XIX – на початку XX ст. або раніше – т.зв. «кліни»): Омській області – 14,42 %, Оренбурзькій області – 15,86 %, Воронежській області – 17,47 %, Алтайському краї – 17,54 %, тощо. Найбільша частка росіян, які володіли українською мовою, від загальної кількості росіян в суб'єкті, спостерігалася в Чукотському АО – 3,29 % росіян володіло українською мовою, Ямало-Ненецькому АО – 2,43 %, Магаданській області – 1,97 %.

Використання української мови у повсякденності

Перепис 2021 р. вперше зібрав дані не лише про рідну мову та володіння мовами, але також і про їх використання населенням (без прив'язки до будь-якої етнічної групи). Тих, хто вказав, що використовує українську мову в повсякденності, у 2021 році було 147 501 осіб (з урахуванням анексованого Криму – 208 854 осіб), що становить 34,54 % від кількості тих, хто нею володіє, або 0,1 % від населення Росії. Розглянемо, в яких суб'єктах проживає найбільша кількість тих, хто використовує українську мову в повсякденності, і в яких суб'єктах використовує українську найбільша кількість від тих, хто нею володіє (без прив'язки до етнічних груп) (табл. 7).

Таблиця 7

Суб'єкти РФ за найбільшою кількістю тих, хто використовує українську мову в повсякденності (осіб) і за найбільшою часткою тих, хто використовує українську, від тих, хто нею володіє (%) у 2021* р.

Найбільша кількість тих, хто використовує українську, серед суб'єктів РФ, осіб		Найбільша частка тих, хто використовує українську, від тих, хто нею володіє в суб'єкті, %	
Суб'єкти РФ	К-ть, осіб	Суб'єкти РФ	%
Москва	14 960	Карачаєво-Черкесія	76,39
Московська область	10 576	Башкортостан	60,27
Ханти-Мансійський АО	9 669	Нижньогородська область	57,55
Санкт-Петербург	6 529	Дагестан	56,45
Краснодарський край	6 277	Кабардино-Балкарія	55,37

Кількість тих, хто використовує українську мову в повсякденності, частково пропорційна кількості тих, хто нею володіє по суб'єктах РФ, тобто приблизно в 3-4 рази менше. Яскраво на цьому фоні виділяються суб'єкти, де трохи більше половини тих, хто нею володіє, також і використовує її в повсякденності. Наприклад, у Карачаєво-Черкесії українською володіє 699 осіб, а використовує у побуті понад 3/4 – 534 особи; в Башкортостані нею володіє 7543 особи, а використовує в повсякденності більше 60 % – 4546 осіб. Найменша ж частка тих, хто використовує українську мову від кількості тих, хто нею володіє, спостерігається в Орловській області – лише 18,92 % тих, хто володіє українською, також користується нею у повсякденності, у Курській області – 22,12 %, у Смоленській області – 22,92 %. Якщо розглядати цей показник у кількісному вимірі, то найменша кількість тих, хто використовує українську в повсякденності, проживає в Інгушетії – 9 осіб, Тиві – 48 осіб, Єврейській АО – 92 особи.

Українська мова як рідна

Цікавими є дані про українську мову як рідну безвідносно до етнічної приналежності і про те, які мови українці Росії назвали рідними для себе (табл. 8).

Таблиця 8

Рідні мови для українців Росії та українська мова як рідна для різних етнічних груп, осіб

Топ-5 рідних мов для українців Росії, осіб			Українська мова як рідна для топ-5 етнічних груп, осіб		
Мови	2021**	2010	Етнічні групи	2021**	2010

Російська	614 370	1 455 577	Всього	294 952	499 466
- % від українців РФ	70,6 %	75,5 %	- % від населення РФ	0,20 %	0,35 %
Українська	254 528	466 548	Українці	254 528	466 548
- % від українців РФ	29,3 %	24,2 %	Росіяни	27 338	23 714
Молдавська	198	505	Євреї	193	283
Татарська	98	592	Білоруси	137	309
Білоруська	57	141	Молдавани	119	334

У динаміці рідної мови для українців українська мова за даними на 2021 р. трохи зміцнила свої позиції (на 5 %), хоч і втратила у кількості майже в 2 рази – трохи більша частка українців вказала її як рідну. У розрізі етнічних груп українська мова як рідна, так само як і вище було показано у випадку з тими, хто нею володіє, трохи зміцнила свої позиції серед росіян – тих, хто вказав своєю рідною мовою українську, стало більше на 3,5 тис. осіб, що також свідчить про зсув/злам ідентичності українців Росії (людина називає себе росіянином з рідною українською мовою). Загалом українську мову в 2021 р. вказали як рідну майже вдвічі менше респондентів, ніж десятиліттям до цього.

Також цікавою є статистика, якими мовами володіє українське населення Росії (табл. 9).

Таблиця 9

Володіння мовами українським населенням Росії у 2021 р. порівняно з 2002 та 2010 рр., осіб

Мови	2021**	2010	2002
Російська	872 626	1 922 155	2 935 845
- % від українців РФ	98,71 %	99,70 %	99,76%
Українська	277 014	669 246	1 267 207
- % від українців РФ	31,34 %	34,71 %	43,06 %
Англійська	43 535	96 428	н/д
Німецька	11 434	35 895	70 929
Французька	2 453	8 124	н/д
Польська	2 411	10 992	18 164
Молдавська	1 399	5 405	9 399
Білоруська	1 051	4 702	9 510
Татарська	899	2 807	3 688
Іспанська	852	2 306	н/д

Як видно з вищенаведених даних, українці Росії поступово втрачають українську мову: частка тих, що нею володіє, від перепису до перепису все нижче і нижче, проте тримається в

районі 1/3 від усього українського населення Росії. Також непропорційно швидше знижується кількість українців, які володіють іншими мовами, окрім російської.

Загальна характеристика ситуації з українською мовою у Росії

Українська мова належить до поширених у Росії мов і займала у 2021 р. 10-те місце за кількістю тих, хто нею володіє (у 2010 р. 7-ме місце, у 2002 р. – 5-те). При цьому слід зазначити, що в Росії немає жодної школи, де українська мова була б мовою навчання. Українська мова викладається як факультатив в одиницях шкіл на всю країну, а також у деяких університетах (напр., Московський державний університет ім. Ломоносова, Московський державний лінгвістичний університет, Московський державний інститут міжнародних відносин). Раніше основним способом вивчення української мови в Росії були безкоштовні мовні курси, що пропонувалися багатьма українськими громадськими організаціями культурного спрямування, але переважна більшість із них нині закрита, тобто по суті українська мова в Росії станом на 2023 р. не викладається.

Росію часто критикують через відсутність умов вивчення української мови в освітніх організаціях. Позиція Міністерства закордонних справ РФ, озвучена у 2009 р. [21], полягає в тому, що в Росії, мовляв, немає запиту з боку українців на відкриття шкіл з українською мовою викладання через давні історичні зв'язки українців та росіян, певну схожість української та російської мов (хоча, як відомо, російська для української в плані лексики за спорідненістю лише на четвертому місці після білоруської, польської та словацької), а також тому, що українська громада не може зібрати потрібну кількість підписів для відкриття такої школи – такі спроби були в Москві та Санкт-Петербурзі, але вони не мали успіху. Також, на думку МЗС РФ, українські громадські організації культурного спрямування роблять достатньо для забезпечення у т.ч. і мовних потреб українців, але проблема полягає в тому, що чимало таких організацій на сьогоднішній день закрито (про це далі). Крім того, згідно з МЗС РФ, українці Росії та росіяни України перебувають у різній етнокультурній реальності, тому порівнювати кількість шкіл некоректно, тому що російськомовна освіта в Україні має історичну основу, тоді як українськомовна в Росії – ні (насправді має – у 1920-х – 1930-х рр. на території РРФСР існувало безліч шкіл з українською мовою викладання в місцях компактного проживання українців: на Кубані, у Поволжі, на Далекому Сході, у великих містах та селах в інших частинах РРФСР [2, 6, 11], до революції 1917 р. українці у місцях свого компактного проживання нерідко відкривали свої читальні).

Інші характеристики українського населення Росії

Переписи населення наводять також дані про розподіл за віковими групами, про рівень освіти, шлюбність окремих етнічних груп тощо. Звернемо увагу на розподіл українського населення Росії за віковими групами за останні 20 років (рис. 3, табл. 10).

Серед українців Росії спостерігаються дуже високі темпи старіння: частка працездатного населення зменшилася за 20 років на 14 %, частка пенсіонерів збільшилася майже на 16 %. Те саме видно і на графіку – пік кількості українців певного віку від перепису до перепису зрушується все правіше і правіше, демонструючи швидкі темпи старіння населення та низьке відтворення. Незважаючи на те, що порівняно з 2010 р. у 2021 р. спостерігається незначне збільшення частки українців молодше працездатного віку, зі збільшенням народжуваності це навряд чи варто пов'язувати – стареча смертність збільшилася (особливо під час пандемії COVID-19), дитяча смертність загалом зменшилися. Медіанний вік за 20 років також збільшився на 11 років. Усі ці показники яскраво демонструють поступальне вимирання.

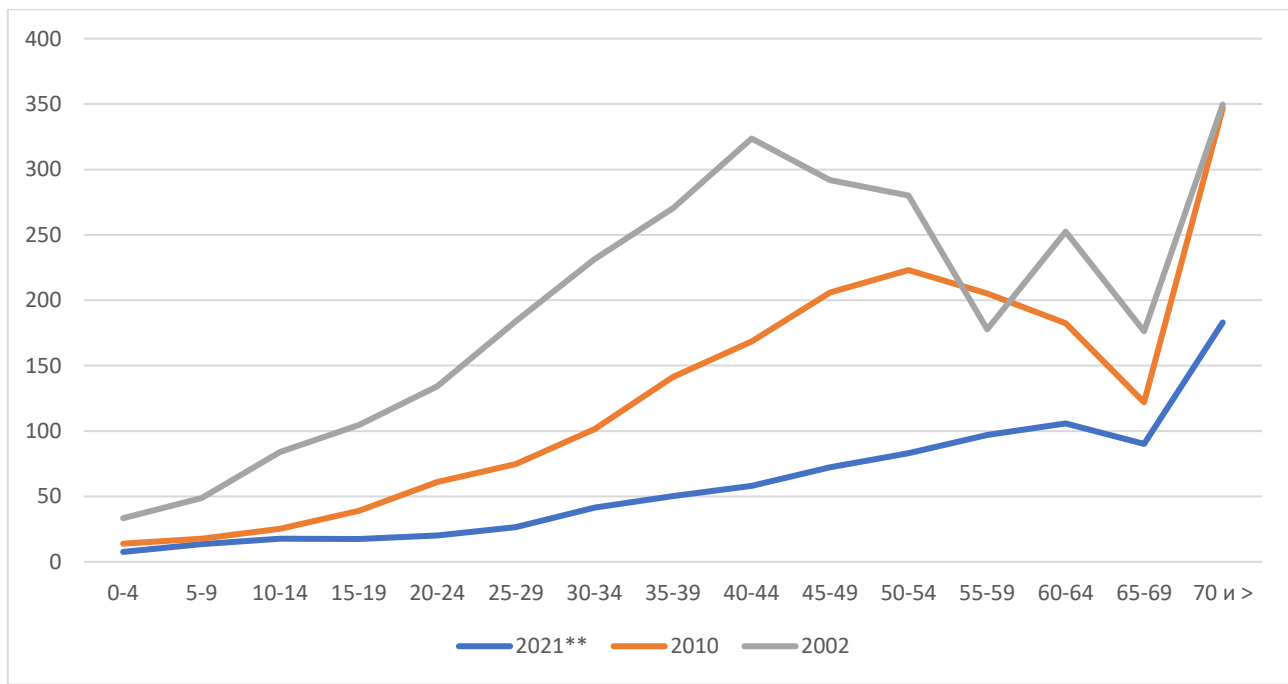

Рис. 3. Розподіл українського населення Росії за віковими групами згідно з даними переписів населення 2002–2021 рр., тис. осіб

Таблиця 10

Розподіл українського населення Росії за працездатним віком, осіб

Показники	2021**	2010	2002
Всього українців, осіб	884 007	1 927 988	2 942 961
- молодше працездатного віку	42 064 (4,8 %)	63 257 (3,3 %)	187 133 (6,4 %)
- у працездатному віці	441 867 (50 %)	1 104 744 (57,3 %)	1 885 872 (64,1 %)

- старше працездатного віку	400 076 (45,2 %)	759 969 (39,4 %)	869 408 (29,5 %)
медіанний вік	56,9	52,5	45,9

Далі розглянемо динаміку рівня освіти українського населення за останні 20 років (табл. 11).

Таблиця 11

Рівень освіти українців Росії за даними переписів населення 2002–2021 рр.

Рівні освіти	2021**	2010	2002
післявузівська освіта	16 138 (1,8 %)	11 603 (0,6%)	11 185 (0,4 %)
вища	242 832 (27,8 %)	471 346 (24,5%)	543 477 (19,6 %)
неповна вища	15 945 (1,8 %)	49 333 (2,6%)	67 655 (2,4 %)
середня професійна	332 356 (38,0 %)	647 557 (33,6%)	855 426 (30,8 %)
початкова професійна	не враховувалася	89 397 (4,6%)	345 852 (12,5 %)
середня (повна) загальна	135 239 (15,5 %)	308 718 (16%)	421 032 (15,2 %)
основна загальна	52 913 (6,1 %)	171 788 (8,9%)	291 830 (10,5 %)
початкова загальна	28 502 (3,3 %)	111 771 (5,8%)	209 768 (7,6 %)
дошкільна	11 073 (1,3 %)	не враховувалася	не враховувалася
не мають ніякої освіти	3 273 (0,4 %)	9 132 (0,4%)	23 388 (0,8 %)
- з них неграмотні	273	3 294	10 469
не вказали рівень освіти	36 081 (4,1 %)	480	5 815 (0,2 %)

Внаслідок досить швидкого скорочення українського населення Росії динаміку рівня освіти у кількісному вимірі простежити досить складно, проте можна її розглянути через призму частки певного рівня освіти у загальній структурі. Варто зазначити, що порівняно з іншими рівнями освіти кількість українців, які мають післявузівську освіту (аспірантура, кандидати наук, доктори наук), суттєво зросла. Загальна тенденція така, що може скластися враження, що від перепису до перепису рівень освіти українців підвищується. Але не варто забувати про швидке старіння української діаспори: від перепису до перепису частка старших поколінь неухильно збільшується, а разом з нею і загальний рівень освіти (частка нижчих ступенів освіти зменшується також унаслідок низької народжуваності та швидкої асиміляції, зсуву/зламу ідентичності, коли діти українців ідентифікують себе як росіяни під впливом соціуму).

Перепис населення 2010 р. містить дані про етнічно однорідні та етнічно змішані пари за етнічною приналежністю. Так, за етнічною приналежністю чоловіка (чоловік – українець) частка етнічно змішаних подружніх пар (коли дружина – неукраїнка) становить 80,2 %: етнічна приналежність дружини та чоловіка збігається у 58 808 парах (коли обидва – українці),

різняться – в 237 544 парах (коли дружина – неукраїнка). За етнічною приналежністю дружини (дружина – українка) частка етнічно змішаних подружніх пар (коли чоловік – неукраїнець) становить 77,2 %: етнічна приналежність дружини та чоловіка збігається у 58 808 парах (коли обидва – українці), різняться – в 199 314 парах (коли чоловік – неукраїнець).

II.

Громадські організації українців Росії

Для того, щоб оцінити динаміку юридичної реєстрації/закриття українських громадських організацій культурного спрямування в Росії (організації, що створюються громадянами Росії українського походження, статутними цілями яких є розвиток української культури та мови), було проведено роботу з Єдиним державним реєстром юридичних осіб (далі – ЄДРЮО): звітти було вилучено дані щодо таких організацій за пошуком слів «украинский», «украинская», «украинское», «Украина», «украин», «украинцев» тощо з прив'язкою до регіону реєстрації станом на 11 січня 2023 р. (завдяки такому пошуку вдалося охопити близько 95 % усіх українських громадських організацій РФ (близько 220 організацій), але ми припускаємо, що деякі могли випасти з поля нашого пошуку). Було складено таблицю таких організацій у регіонах із зазначенням року їх реєстрації, року закриття, причини закриття та даними керівника, потім цю інформацію було генералізовано. ЄДРЮО містить у собі відомості про всі юридичні особи РФ, що діяли на 1 липня 2002 р., і зареєстровані після цієї дати (тому в стовпці «до 2002» в табл. 12 і 13 враховуються лише ті організації, які на 2002 р. визначені як зареєстровані; закриті до 2002 р. організації в ЄДРЮО не фігурують). Нижченаведені таблиці (табл. 12, 13) містять дані щодо динаміки реєстрації/закриття таких організацій.

Таблиця 12

Динаміка юридичної реєстрації/закриття українських громадських організацій культурного спрямування в Росії згідно ЄДРЮО

Організацій	до 2002	2002–2013	2014–2021*	з 2022*	всього
зареєстровано	82	111	22	2	217
закрито	N/A	86	56	7	149

Загальна динаміка свідчить про те, що до 2014 р. було зареєстровано більше громадських організацій, ніж закрито, проте починаючи з 2014 р. ситуація кардинально змінюється – українських громадських організацій реєструється дедалі менше, а закривається дедалі більше. Станом на 11 січня 2023 р. у Росії юридично зареєстровано 68 українських громадських організацій (див. табл. 13, 14).

Причини закриття українських громадських організацій культурного спрямування в Росії
згідно ЄДРЮО

Причини закриття	2002–2013	2014–2021*	з 2022*	всього
самоліквідація	3	10	4	17
визначено як «недіючу» та закрито органами влади	45	21	1	67
за рішенням суду	38	25	2	65

Якщо до 2014 р. українські громадські організації культурного спрямування в Росії закривалися здебільшого як «недіючі» (не подана/не вчасно подана звітність, не подане повідомлення про продовження діяльності організації до органів юстиції тощо), то з 2014 р. стало дещо превалювати їх закриття за рішенням суду («порушення законодавства»). Українським громадським організаціям культурного спрямування не було властиво самоліквідуватися до 2022 р. (і ми не очікуємо, що тенденція до самоліквідації суттєво посилиться). Будуть знаходитись інші формальні приводи для їх закриття.

Розглянемо, у який період часу було створено українські громадські організації культурного спрямування, що діяли на 11 січня 2023 р. (табл. 14).

Таблиця 14

Діючі українські громадські організації культурного спрямування в Росії за періодом
створення станом на 11 січня 2023 р. згідно ЄДРЮО

до 2002	2002–2013	2014–2021*	з 2022*
15	37	14	2

Як було зазначено вище, в Росії станом на 11 січня 2023 р. було зареєстровано як діючі 68 українських громадських організацій культурного спрямування: з 82 організацій, зареєстрованих до 2002 р., діяло 15, із 111 зареєстрованих організацій у період 2002–2013 діяло 37, з 22 зареєстрованих у період 2014–2021 діяло 14, та з двох зареєстрованих у 2022 р. обидві діяли.

Цікаві факти про українські громадські організації культурного спрямування згідно даних ЄДРЮО:

- у 22 суб'єктах федерації не було створено жодної української громадської організації культурного спрямування за весь період вивчення;
- у 20 суб'єктах федерації закрито всі українські громадські організації;
- понад 5 українських громадських організацій культурного спрямування за весь період вивчення було зареєстровано: 16 у Москві, по 11 у Калінінградській, Ростовській областях,

Ханти-Мансійському АО, по 9 у Тюменській області, Приморському краї, 8 у Краснодарському краї, 7 в Омській області, по 6 у Комі, Ямало-Ненецькому АО, Красноярському краї, Новосибірській області;

- 2 та більше діючих українських громадських організацій культурного спрямування станом на 11 січня 2023 р. зареєстровано: 4 у Татарстані, по 3 в Ульяновській області, Ханти-Мансійському АО, Красноярському краї, по 2 у Комі, Ростовській, Нижньогородській, Самарській, Саратовській, Свердловській, Новосибірській, Омській областях, Алтайському, Приморському краях;

- найстарішою досі діючою українською громадською організацією культурного спрямування, яка жодного разу не переривала свою діяльність як юридична особа, є Томська регіональна громадська організація «Центр української культури «Джерело» – діє з 1991 р.;

- наймолодшими українськими громадськими організаціями культурного спрямування, зареєстрованими у 2022 р., є Північно-Осетинська регіональна громадська організація «Українське національно-культурне товариство «Славутич» ім. Богдана Хмельницького» та Регіональна громадська організація «Красноярське крайове національно-культурне товариство «Український дім».

Також дані з ЄДРЮО було порівняно з даними з довідника «Громадські організації українців Росії» від березня 2014 р. [10], та виявлено ще 21 організацію, дані про які відсутні в ЄДРЮО (діяли як незареєстровані).

Але реальність прозаїчніша за сухі цифри з ЄДРЮО. У деяких регіонах, навіть незважаючи на офіційне закриття, українські громадські організації культурного спрямування продовжують діяти як добровільні об'єднання громадян (наприклад, в Іркутській області). Щоправда, відсутність юридичного статусу суттєво обмежує їх у правах та можливостях (немає можливості, наприклад, подавати заявки на гранти та субсидії, а багато організаційних питань, що вимагають будь-якого юридичного супроводу, вирішуються або через інші організації, або з доброї волі місцевих органів влади).

Двояка картина спостерігається і серед організацій, які юридично визначені як діючі, а насправді ніякої діяльності не проводять (будь-якої статистики щодо них немає, але на думку автора, який займається цим питанням досить глибоко, таких організацій – переважна більшість). Також переважна більшість зазнає труднощів із фінансуванням своєї діяльності, бо вони змушені існувати тільки на внески та пожертви, а будь-яка спонсорська допомога з боку бізнесу чи фінансова підтримка з боку органів влади є вкрай рідкою та дрібною, у зв'язку з чим у багатьох організацій хронічною проблемою є відсутність приміщень для ведення діяльності, і це також є однією з причин, чому багато організацій існують лише «на папері» (є й безліч інших причин, яких ми торкнемося далі).

Крім того, в Росії не існує будь-якої «парасолькової» (такої, що об'єднує всіх) української громадської організації. Раніше існували дві організації, які об'єднували регіональні українські організації Росії: з 1998 по 2010 рр. існувала Федеральна національно-культурна автономія українців Росії, з 1994 по 2012 рр. – Об'єднання українців Росії – обидві ліквідовані за рішенням суду, причому з великим скандалом (досить поширеною є думка про те, що ці організації були закриті з політичних мотивів) [5]. А Світовий конгрес українців взагалі був визнаний небажаною організацією в Росії (що тільки підтверджує політичні мотиви) в тому числі й через те, що СКУ постійно вказував на порушення прав українців у Росії (варто ознайомитися з матеріалами сайту «Кобза – українці Росії» на цю тему [32]).

Небагато й преси української діаспори в Росії: кілька років тому існувало пару газет та часописів, наразі же залишилися тільки сайти «Об'єднання українців Росії» [34] та «Кобза – українці Росії» [35] (така ситуація притаманна для всіх етнічних меншин Росії).

Тому абсолютно точної оцінки діяльності українських громадських організацій у Росії, спираючись на цифри та факти, дати неможливо. Можна лише констатувати, що їхній стан, м'яко кажучи, плачевний. Ми вже не торкаємось питання проукраїнськості певних організацій та певних їх членів [27].

Також варто сказати, що до 2014 р. діяла Російська асоціація українців, до 2018 р. – Бібліотека української літератури в м. Москві (буквально знищена, а її директорка потрапила під слідство, провела півтора роки під хатнім арештом, прокуратура вимагала вісім років колонії, але Наталя Шаріна терміну не отримала, притому це була державна установа м. Москви – більше можна прочитати в матеріалах сайту «Кобза – українці Росії» [29] [37]) [23], у 2022 р. по суті закрито Культурний центр України, що розташовувався на Арбаті в м. Москві, і поки що діє Центр українських досліджень при Інституті Європи Російської академії наук [24], що складається аж з одного співробітника. [12, 13] Про українське церковне життя годі й говорити – українського християнства в Росії майже не існує [30]. Більше того – часом діяльність на ниві української культури може призвести до понівечень та вбивства [31] [38] [39].

Теми фільтраційних таборів для громадян України [36] та численних судових переслідувань проукраїнських активістів після повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р. також наочно показують, що значить мати проукраїнську позицію в Росії.

Коротка характеристика сучасної імміграції громадян України до Росії

У 2002 р. на території Росії постійно проживало 230 558 громадян України, станом на січень 2014 р. – 1 559 921, на березень 2016 р. – 2 501 784. Тоді суттєве збільшення (+55 %) кількості громадян України в Росії було пов'язано з війною на сході України. У 2015 р. 170

тис. громадян України стали учасниками Державної програми зі сприяння добровільному переселенню до РФ співвітчизників, які проживають за кордоном (63 % від загального числа за 2015 р.) [1, 15], загалом у 2014–2019 рр. 278,5 тис. громадян України стали учасниками програми (30,3 % від загальної кількості переселенців за 2014–2019 рр.) [14]. Проте в останні роки кількість громадян України, які бажають брати участь у цій програмі, суттєво скоротилася: у 2020–2022 рр. громадяни України становили трохи більше 5 % від усіх учасників програми [16]. Розглянемо основні показники української імміграції до Росії у 2019–2022 роках. (Табл. 15).

Таблиця 15

Окремі показники імміграції громадян України до Росії в 2019–2022 гг. [22]

Параметри	2019**		2021**		2022**	
	Кількість, осіб	% від всіх іноземців	Кількість, осіб	% від всіх іноземців	Кількість, осіб	% від всіх іноземців
поставлено на міграційний облік	1,6 млн.	8,4	792 тис.	8,1	1,1 млн.	6,3
знято з міграційного обліку	1,3 млн.	7,9	732 тис.	8,2	832 тис.	5,7
перебувають по роботі	436 тис.	8,0	148 тис.	6,3	102 тис.	0,9
перебувають з приватних причин	550 тис.	21,8	204 тис.	23,5	759 тис.	28,5
проживають за дозволом на тимчасове проживання (ДТП)	115 тис.	27,3	69 тис.	22,4	36 тис.	17,2
ухвалено рішення про видачу дозволу на тимчасове проживання	54 тис.	22,0	20 тис.	15,6	29 тис.	16,3
проживають за посвідкою на постійне проживання (ППП)	156 тис.	24,9	125 тис.	20,1	71 тис.	13,3
ухвалено рішення про видачу посвідки на постійне проживання	53 тис.	29,0	37 тис.	16,5	25 тис.	9,1
набули громадянства РФ	299 тис.	60,1	410 тис.	62,4	297 тис.	43,0

Суттєве збільшення набувачів російського громадянства у 2019 р. пов'язане з видачою російських паспортів жителям Донецької та Луганської областей України за т.зв. «пільговим режимом», і ця тенденція зберігалася аж до визнання їхньої «незалежності» і подальшої анексії

у 2022 р. (загалом близько 7 тис. «громадян» цих «країн» отримали громадянство Росії у 2022 р.) [20]. Розглянемо деякі показники української імміграції у динаміці (рис. 4).

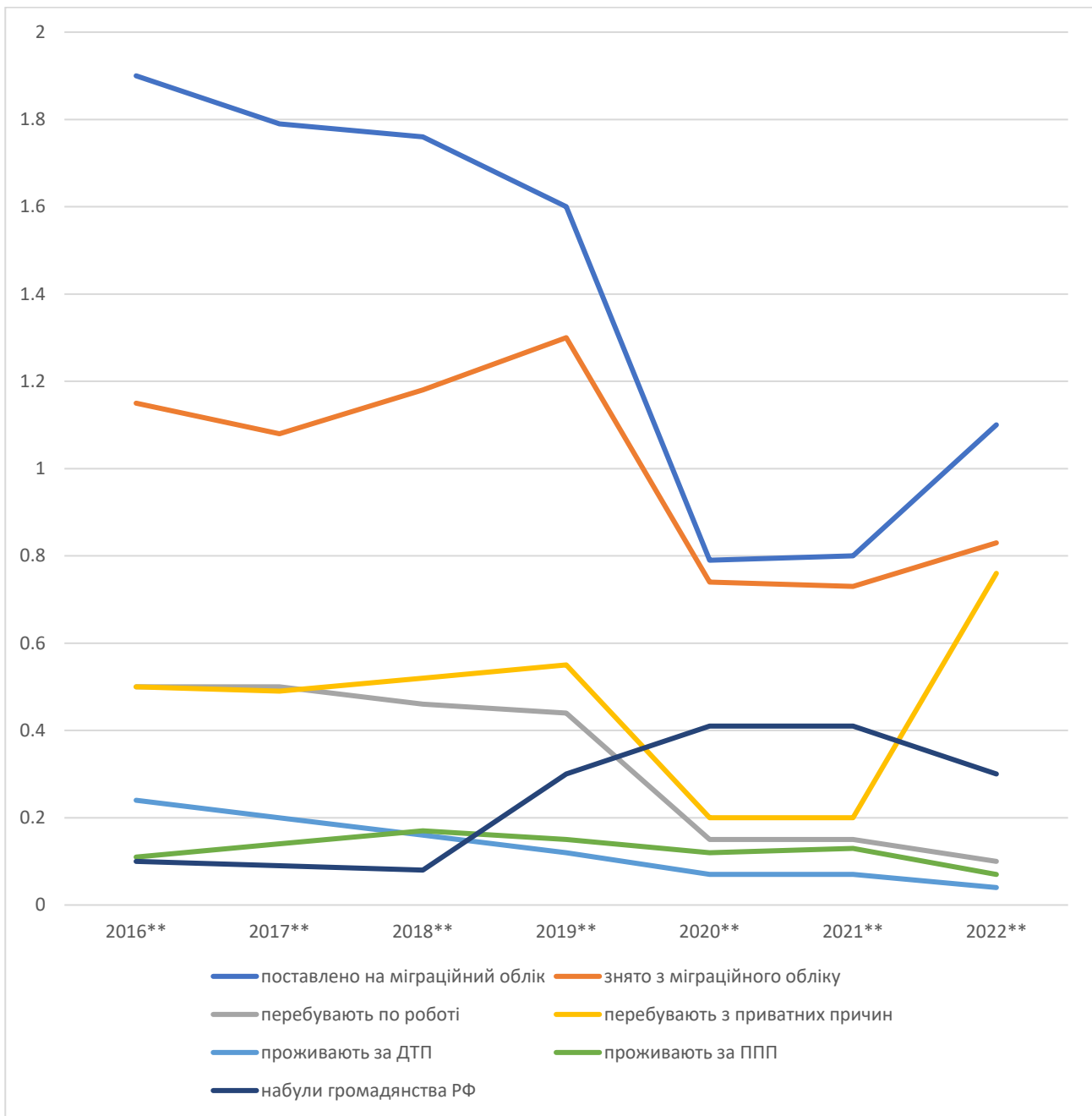

Рис. 4. Окремі показники імміграції громадян України до Росії у 2016–2022 рр., млн. осіб

Кількість українських іммігрантів має тенденцію до зменшення: тих, хто перебуває по роботі, проживає за ДТП та ППП, дедалі менше. Сплеск 2022 р. порівняно з ковідним 2020 р. та відновлювальним 2021 р. носить швидше стабілізаційний характер у плані показників, проте аж ніяк не стабілізаційний у плані подій, що відбувалися – широкомасштабного вторгнення російських військ. Все більша частка українців від загальної кількості в майбутньому приїжджатиме до Росії з приватних причин (наприклад, відвідати родичів), і менша – з інших причин (на роботу, навчання тощо).

Більше не перша...

До перепису населення 2021 р. українська діаспора Росії вважалася найбільшою українською діаспорою у світі: в Канаді, що йшла на другому місці, за переписом 2016 р. проживало 1 359 655 українців (3,95 % від населення країни), а в США, що йшли на третьому місці, у 2016 р. – 1 028 492 (0,3 %). Однак дані перепису 2021 р. перевернули всі цифри, буквально шокувавши багатьох непідготовлених. Тепер перша трійка має такий вигляд (табл. 16).

Таблиця 16

Топ-3 країн української діаспори за чисельністю та питомою вагою у структурі населення

Країна	Чис-ть, осіб	% населення	Рік
Канада	1 258 635	3,45	2021 [25]
США	980 819	0,30	2020 [26]
Росія	712 847	0,60	2021*

Скільки в якій країні зараз проживає людей українського походження – заміряти ще складніше через війну, що триває з 2014 р., яка спричинила величезні масштаби вимушеної еміграції з України. Особливо складною міграційна ситуація є в країнах Європейського союзу, які прийняли на себе основну хвилю українських біженців і переселенців.

Замість висновку

Можна визначити низку причин, через які в Росії спостерігається таке різке падіння чисельності українського населення і тих, хто володіє українською мовою, але жодна з них не буде домінуючою, і всі вони мали/мають свій пік у різні проміжки часу. Це цілий набір факторів, які разом сприяють негативній динаміці, яка сьогодні спостерігається.

1. Висока смертність, низький рівень народжуваності. Раніше ми вказували, що за 20 років медіанний вік українців збільшився на 11 років – до 56,9 років, тобто в середньому пересічному українцю Росії сьогодні близько 57–58 років, що є досить високим показником. Такими темпами протягом наступних років скорочення українського населення лише пришвидшуватиметься. Низький рівень народжуваності – у Росії мало українського населення дітородного віку, відповідно і кількість народжених ними дітей також буде несуттєвою порівняно з певними іншими етнічними групами.

2. Зсув/злам ідентичності, вибір ідентичності більшості. Це видно як у статистиці шлюбності, де переважна більшість українців перебуває в змішаних парах – близько 80 %, і у них зазвичай народжуються діти, які записують себе як росіяни, так і в низці досліджень [3, 18], які вивчають мотиви вибору тієї чи іншої ідентичності у змішаних українсько-російських сім'ях, прикордонних районах та районах традиційного розселення українців у Росії (клинах).

3. Відмова від ідентичності – це наочно видно за статистикою володіння українською мовою, коли раптом якимось чином виявляється, що в Росії українською мовою володіє більше росіян, ніж українців – яскравий приклад асиміляційних тенденцій просто тому, що така кількість росіян за цей час не вивчила б українську мову через те, що для цього немає відповідних умов. Також це видно за кількістю уродженців України, яка значно перевищує кількість самих українців – удвічі за переписом 2021 р., чого зовсім не спостерігалось у 1989 р. (повернення росіян з України, народжених в Україні, теж має свою вагу, але не таку значну, як може здатися на перший погляд).

4. Причини зсуву/зламу ідентичності або відмови від ідентичності, невказування володіння українською мовою, навіть якщо людина нею володіє, також різноманітні – хтось бажає порвати зі своїм минулим, а хтось відчуває страх здаватися чужим для більшості, неблагоннадійним, потенційним ворогом в очах інших – особливо актуально це стало після 2014 р. і загострилося з новою силою у 2022 р. – вкрай нездорова соціальна екологія, що підживлюється ненавистю з російських ЗМІ і від влади, змушує багатьох людей розставити свої пріоритети інакше, в т.ч. і в питаннях самоідентичності та почуття належності, що також є певною адаптаційною стратегією у вкрай суперечливий та непростий для них час.

5. Цьому також сприяє й формування російськими ЗМІ та владою негативного образу української мови як «нової», «смішної», «жалюгідної подібності російської мови, збоченої поляками та австрійцями», і, відповідно, зневажливе ставлення до неї як до «недомови», «непорозуміння», а вже з цього – і до українців як до людей «недалеких», малограмотних, смішних і жалюгідних, нездатних побудувати державу, яка добре функціонує. Знаючі люди розуміють, що такий змальований російськими ЗМІ та владою образ української мови та українців є брехнею та спекуляцією історичними фактами, бо самій мові, так само як і народу, вже далеко не одна сотня років, але з метою досягнення певних цілей російські ЗМІ та влада продовжують, м'яко кажучи, перекручувати факти. У середовищі самих українців Росії також нерідко (але й не часто) можна почути фрази на кшталт «Немає сенсу вчити українську, тому що в Росії живемо», «Нікому українську тут не треба і ми не плануємо переїжджати в Україну», «Навіщо?», що ще більше посилює негативне становище української мови та сприяє розмиванню української ідентичності.

6. Вкрай слабка імміграція з України, яка протягом останніх 30 років лише зменшувалася, навіть незважаючи на сплеск у 2014–2015 рр. Росія більше не виглядає в очах більшості українців як бажане місце для роботи та подальшого переїзду – політичні орієнтири, що змінилися, відкриття кордонів з Європейським союзом перенаправили основні потоки української еміграції на захід. Також має місце повернення українців Росії назад до України – така тенденція спостерігається і серед тих, хто народжений у Росії та вважає себе українцем.

7. Робота українських громадських організацій культурного спрямування в Росії також сьогодні у практично паралізованому стані. В одиницях регіонів вони продовжують діяти «як завдяки, так і всупереч» (у сучасних умовах назвати таку діяльність інакше як героїською складно, тому що можна зіткнутися з величезним скепсисом і зневагою, а то й відверто ворожим ставленням). Через страх накликати на себе гнів «гарячих голів» їхня діяльність згортається, курси української мови не ведуться, збори проводяться вкрай рідко, що сприяє поступовому зникненню української компоненти з візуальної «палітри» народів Росії і, відповідно, чим нижча видимість української культури, тим менше людей буде з нею себе асоціювати. Про якесь фінансування говорити і не доводиться.

Скільки людей, які вважають себе українцями, і скільки тих, хто володіє українською мовою, насправді живе в Росії на сьогоднішній день, ми навряд чи колись дізнаємося. За переписом 2021 р. 16,5 млн. осіб не зазначили свою етнічну приналежність, а це 11,3 % від населення країни, при тому з них 7 млн. осіб самі відмовилися її зазначати (у 2010 р. не вказало етнічну приналежність 5,6 млн., або 3,9 %, у 2002 – 1,5 млн., або 1 %); не вказали володіння мовами 12 млн. осіб, а це 8,9 % населення (у 2010 р. таких було 5 млн., або 3,5 %, у 2002 – 1,4 млн., або 1 %) – якісь причини для цього явно є, і яка частка українців та тих, хто володіє українською, серед них – невідомо. Проте ми можемо бачити певні тенденції. І ці тенденції не райдужні: кількість і питома вага українців скорочуватиметься так само швидко, як і кількість тих, хто володіє українською мовою. Українці, які ще 30 років тому були третім за чисельністю народом Росії, підуть у другий десяток, а українська мова стане рідкісним явищем для Росії, як і українські громадські організації культурного спрямування.

Наостанок хотілося б додати, що українці Росії опинилися в дуже скрутному становищі, і після завершення війни Україні варто звернути на них особливо пильну увагу. Як варіант – розробити спеціальну програму імміграції для українців Росії, особливу увагу приділивши при цьому безпековим для себе засобам, щоб ті українці, хто любить Україну і готовий допомагати її боронити, не втратили з нею зв'язок, а антиукраїнські пристосуванці щоб не мали до неї доступу. Як це втілити – питання відкрите [40], але світовий досвід наявності програм з повернення німців в Німеччину, євреїв в Ізраїль, казахів у Казахстан, латишів у Латвію показує, що така політика дуже добре себе зарекомендувала. Втім, на момент публікації цього матеріалу це питання майбутнього. Але переважна більшість тих, хто вважає себе українцем, не хоче втрачати зв'язок з Батьківщиною і щиро за неї вболіває.

Нижче наведено перелік джерел, використаних для написання цієї статті. Радимо вам звернути на нього увагу, бо він містить багато публікацій, які потенційно можуть вас зацікавити.

Література

1. Более 400 тысяч беженцев с Украины готовы стать частью общества в РФ // РИА Новости, 02.01.2016. URL: <http://ria.ru/society/20160102/1353300098.html>.
2. Борисенок Е. Ю. Феномен советской украинизации. 1920-е – 1930-е годы : монография. М.: Изд-во «Европа», 2006. 256 с.
3. Бубликов В. В., Свидовская А. С. Родной язык и этническая идентичность среди русско-украинских биэтноров в России // Вестник антропологии. 2022. № 3. С. 99–120.
4. Бубликов В. В., Ткачев А. А. Население с множественной этничностью (национальностью) и прогноз его фиксации в ходе Всероссийской переписи населения 2021 г. // Научный результат. Социология и управление. 2022. Т. 8. № 1. С. 95–108.
5. В России ликвидировали Объединение украинцев // Сегодня, 18.05.2012. URL: <http://www.segodnya.ua/ukraine/v-rossii-likvidirovali-obedinenie-ukraintsev.html>.
6. Васильев И. Ю. Украинское национальное движение и украинизация на Кубани в 1917–1932 гг. : монография. Краснодар: Изд-во «Кубанькино», 2010. 164 с.
7. Всероссийская перепись населения 2002 года // Росстат. URL: <http://www.perepis2002.ru/index.html?id=11>.
8. Всероссийская перепись населения 2010 года // Росстат. URL: http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/perepis_itogi1612.htm.
9. Всероссийская перепись населения 2021 года // Росстат. URL: https://rosstat.gov.ru/vpn_popul.
10. Громадські організації українців Росії : довідник. М.: Регіональна громадська організація «Об'єднання українців «Провісник», 2014. 66 с.
11. Дроздов К. С. Украинский язык и особенности его преподавания в школах РСФСР в период проведения политики украинизации в 1920–1930-е гг. // Славянский альманах. № 3–4. 2017. С. 294–314.
12. Зав'ялов А. В. Становище та проблеми української мови в Росії у цифрах (за даними Переписів населення 2010, 2002 рр.) // Актуальні проблеми сучасного економіко-гуманітарного дискурсу в Україні : II Міжнародна науково-практична інтернет-конференція. Кривий Ріг: ДонНУЕТ, 2018. С. 33–36.
13. Завьялов А. В. Роль украинского языка в конструировании этнической идентичности украинцев России // Социальная консолидация и социальное воспроизводство современного российского общества: ресурсы, проблемы и перспективы : материалы VI Всероссийской научно-практической конференции / ФГБОУ ВО «ИГУ»; под общ. ред. В. А. Решетникова, О. А. Полюшкевич. Иркутск: Изд-во ИГУ, 2020. С. 108–113.

14. Завьялов А. В. Социальная адаптация украинских иммигрантов : монография. Иркутск: Изд-во ИГУ, 2017. 179 с.
15. Мамонтова Э. А. Проблема вынужденной миграции в России на современном этапе // «Грамота». № 8 (58), часть 3. 2015. С. 132–135.
16. Мониторинг реализации государственной программы по оказанию содействия добровольному переселению в Российскую Федерацию соотечественников, проживающих за рубежом // Министерство внутренних дел Российской Федерации. URL: https://мвд.рф/мвд/structure1/Glavnie_upravlenija/guvm/compatriots/monitoring.
17. Найбільші етно-лінгвістичні групи в районах Росії, 1989 р. // LifeJournal. URL: <http://pollotenchegg.livejournal.com/95642.html>.
18. Октябрьская И. В., Крикау Л. В., Антропов Е. В. «Мы украинцы, хотя пишемся русские...»: этнические процессы в среде украинцев степной зоны Западной Сибири XX – начала XXI века // Проблемы истории, филологии, культуры. 2015. № 4. С. 221–227.
19. Переписи населения Российской Империи, СССР, 15 новых независимых государств // Демоскоп Weekly. URL: <http://demoscope.ru/weekly/pril.php>.
20. Рассадник новых граждан // Новая газета, 08.04.2020. URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2020/04/08/84790-rassadnik-novyh-grazhdan>.
21. Сколько украинцев живет в России и почему там нет украинских школ // УНИАН – Информационное агентство, 27.04.2009. URL: <https://economics.unian.net/soc/215664-skolko-ukraintsev-jivet-v-rossii-i-pochemu-tam-net-ukrainskih-shkol.html>.
22. Статистические сведения по миграционной ситуации // Министерство внутренних дел Российской Федерации. URL: <https://мвд.рф/dejatelnost/statistics/migracionnaya/1/>.
23. У Москві знищили Бібліотеку української літератури // Українська правда, 21.04.2018. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/04/21/7178355/>.
24. Центр украинских исследований. Отдел страновых исследований // Институт Европы РАН. URL: <http://www.instituteofeurope.ru/struktura/otdel-stranovykh-issledovaniy>.
25. Ethnic or cultural origin by generation status: Canada, provinces and territories, census metropolitan areas and census agglomerations with parts. 2021 Census // Statistics Canada – Statistique Canada. URL: <https://www150.statcan.gc.ca/t1/tbl1/en/tv.action?pid=9810033801>.
26. People Reporting Ancestry. 2020 Census // United States Census Bureau. URL: <https://data.census.gov/table?q=B04006:+PEOPLE+REPORTING+ANCESTRY&g=0100000US&tid=ACSDT1Y2021.B04006>.
27. «Мы их сразу попросили подалее». На юге России закрываются украинские национально-культурные общества // Кавказ.Реалии, 14.03.2023. URL:

<https://www.kavkazr.com/a/my-ih-srazu-poprosili-podaljshe-na-yuge-rossii-zakryvayutsya-ukrainskie-natsionaljno-kuljturnye-obschestva/32308485.html>.

28. Завьялов А. В. Украинская катастрофа: украинцы и украинский язык в России в зеркале переписей населения 1989–2021 гг. // Социальная консолидация и социальное воспроизводство современного российского общества: ресурсы, проблемы и перспективы : материалы IX международной научно-практической конференции / ФГБОУ ВО «ИГУ»; под общ. ред. О. А. Полюшкевич. Иркутск: Изд-во ИГУ, 2023. С. 78–98.
29. Бібліотека української літератури // Кобза – українці Росії. URL: <http://kobza.com.ua/biblioteka-ukrainskoi-literatury.html>.
30. Ногинский Документ (рос.) // Кобза – українці Росії. URL: <http://kobza.com.ua/prava-ljudyny-i-gromadjanyna/573-nogynskij-dokument-ros>.
31. Ні – убивствам і розправам! // Кобза – українці Росії. URL: <http://kobza.com.ua/svitovuj-kongres-ukrajinciv/1715-ni-ubyvstvam-i-rozpravam.html>.
32. Порухення прав Українців в Росії. (Підготовано КЛІПІ СКУ) // Кобза – українці Росії. URL: <http://kobza.com.ua/svitovuj-kongres-ukrajinciv/4234-porushennia-prav-ukrain>.
33. Демографічна карта розселення українців у Росії (укр.) // Кобза – українці Росії. URL: <http://kobza.com.ua/doslidzhennja/506-demografichna-karta-rozselennja-ukrajinciv-u-rosiji-ukr.html>.
34. Об'єднання українців Росії. URL: <https://ukrros.org/>.
35. Кобза – українці Росії. URL: <http://kobza.com.ua/>.
36. Associated Press сообщило о «сети тюрем для украинцев» по всей России // Кобза – українці Росії. URL: <http://kobza.com.ua/prava-ljudyny-i-gromadjanyna/6882-associated-press-soobshchilo-o-seti-tyurem-dlya-ukraintsev-po-vsej-rossii.html>.
37. Хроніка Бібліотеки української літератури у Москві (другий реліз, 6 квітня 2016 р.) // Кобза – українці Росії. URL: <http://www.kobza.com.ua/prava-ljudyny-i-gromadjanyna/5287-khronika-biblioteki-ukrainskoi-literatury-u-moskvi-druhyi-reliz-6-kvitnia-2016-r.html>.
38. Лист КЛІПІ до Комісара ОБСЄ Макса ван дер Стула (укр.) // Кобза – українці Росії. URL: <http://www.kobza.com.ua/svitovuj-kongres-ukrajinciv/862-lyst-klgp-do-komisara-obsje-maksa-van-der-stula-ukr.html>.
39. Правозахисні та дослідницькі публікації «Кобзи» // Кобза – українці Росії. URL: <http://www.kobza.com.ua/istorija/6902-pravozakhysni-ta-doslidnytski-publikatsii-kobzy.html>.
40. Зав'ялов А. В. Як залучити закордонних українців до розбудови України // Українська правда. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2020/06/8/7254880/>.